

**CENTAR ZA SURADNJU SA ZEMLJAMA NE ČLANICAMA
DIREKTORAT ZA OBRAZOVANJE, ZAPOSŁJAVANJE I SOCIJALNU SKRB
ODBOR ZA OBRAZOVANJE**

**TEMATSKI OSVRT NA NACIONALNU POLITIKU OBRAZOVANJA –
REGIONALNI PREGLED**

Pakt o stabilnosti za jugoistočnu Europu

Radni stol 1 – Radna skupina za obrazovanje

Cjelokupni je dokument dostupan na OLIS-u u izvornom formatu

PREGOVOR

Ovaj regionalni osvrt na obrazovanje u jugoistočnoj Europi pripremio je Centar za suradnju sa zemljama nečlanicama (CCNM) OECD-a (Organizacija za gospodarsku suradnju i razvoj) u sklopu programa za suradnju s Paktom o stabilnosti za jugoistočnu Europu. Kao koordinator za Opću politiku obrazovanja i promjenu sustava radne skupine za obrazovanje - Radnog stola 1, Pakta o stabilnosti, Sekretarijat je proveo «Tematski osvrt na politiku obrazovanja regije» s dijelovima koji se odnose na Albaniju, Bosnu i Hercegovinu, Bugarsku, Hrvatsku, bivšu jugoslavensku republiku Makedoniju, Kosovo, Moldaviju, Crnu Goru, Rumunjsku i Srbiju. Obrađeni materijal odnosi se na učitelje, nastavni plan, upravljanje, te rano učenje i skrb. Svako izvješće donosi pregled obrazovnog sustava, problema i prepreka reformama, te posebne preporuke za svaku zemlju. Regionalni osvrt usmjeren je na zajedničke zaključke i donosi preporuke i smjernice za reformu obrazovanja u regiji. Te su preporuke namijenjene onima koji oblikuju politiku te zemljama donatorima i institucijama Pakta o stabilnosti, ne bi li im pomogle da ciljano raspodijele pomoć u regiji.

Tranzicija regije prema pluralističkoj demokraciji i tržišnom gospodarstvu obilježena je gospodarskim, društvenim i političkim promjenama značajnog opsega i dubine. Talent, vještine i znanje populacije od presudne su važnosti za taj proces; tim je više razumljiv ambiciozan opseg i hitnost provođenja predloženih reformi obrazovanja, što je navelo članove Stola 1, Pakta o stabilnosti da obrazovanje definiraju kao jedno od četiri prioriteta područja.

Ovu su djelatnost OECD-a financijski potpomogle Austrija, Finska, Grčka, Švicarska i UNICEF. Dodatnu je pomoć pružio Novi Zeland, British Council (Britanski savjet), Bureau CROSS (Nizozemska), Europska zaklada za obuku (ETF), Svjetska banka, Zaklada Otvoreno društvo te Centar za studij obrazovne politike (CEPS) Sveučilišta u Ljubljani.

Regionalni osvrt sastavili su uz pomoć Europske zaklade za obuku (European Training Foundation), Johanna Crighton, izvjestitelj (Rapporteur) (Nizozemska), konzultant za obrazovanje i viši savjetnik za obrazovanje zaklade Otvoreno društvo iz Budimpešte, bivši pomoćnik tajnika Konzorcija za ispite sveučilišta Cambridge iz Ujedinjenog kraljevstva, te Pavel Zgaga, direktor Centra za studij obrazovne politike (CEPS), sveučilišta u Ljubljani (Slovenija), bivši ministar obrazovanja i sporta.

Pregled su sastavili slijedeći članovi timova: Helmut Bachmann (Austrija), Mircea Badescu (Rumunjska), Steven Bakker (Nizozemska), Ibrahim Barbaros (Turska), Linda Beijlsmit (Nizozemska), Virginia Budienė (Litva), John Coolahan (Irska), Milena Corradini (ETF), Alexandru Crişan (Rumunjska), Ernesto Cuadra (Svjetska banka), Ulrike Damyanic (ETF), Peter Darvas (Svjetska banka), Yael Duthilleul (Svjetska banka), Anastasia Festi (ETF), Slavko Gaber (Slovenija), Sergeij Gabršček (Slovenija), Boris Galabov (Bugarska), Georg Gombos (Austrija), Peter Greenwood (ETF), Anthony Gribben (ETF), Elsie Hunt (SAD), Julian Huppert (Ujedinjena kraljevina), Gia Kjellén (Švedska), Jan Kovarovic (Češka republika), Elena Lenskaya (Ruska federacija), John Mallea (Kanada), Alain Michel (Francuska), Reema Nayar (Svjetska banka), Francesco Panzica (ETF), Ala Pinzari (Svjetska

banka), Kari Pitkanen (Finska), Egle Prankunienė (Litva), Gregor Ramsey (Australia), Graham Reid (Ujedinjena kraljevina), Rosemary Renwick (Novi Zeland), Eluned Roberts-Schweitzer (Svjetska banka), Pasi Sahlberg (Finska), Peter de Souza (Švedska), Geoff Spring (Australia), Frances Tsakonas (Grčka), Metka Uršič-Gabršček (Slovenia), Evelyn Viertel (ETF), Arjen Vos (ETF), Christine Stromberger and Ian Whitman (Sekretarijat OECD-a).

Izražena mišljenja i iznesene tvrdnje u ovom izvješću isključiva su odgovornost autora te nužno ne iskazuju mišljenje vlada uključenih zemalja, OECD-a ili vlada njegovih zemalja članica.

REGIONALNI PREGLED

Uvod

Balkanski poluotok, u jugoistočnom dijelu Europe, jedno je od najsloženijih područja u smislu etničke pripadnosti, jezika i vjere. Općenito govoreći državna pripadnost ima manju važnost nego etnička pripadnost koja se prostire preko granica. U Makedoniji obitavaju Albanci, u Bugarskoj Makedonci, Hrvati u Bosni a Srbi u Hrvatskoj – ta je pomiješanost često nelagodna, a u posljednje je vrijeme bila uzrokom eksplozija (npr. Kosovo, Bosna). Moglo bi se reći da su svi, zbog nepostojanja većinske etničke skupine na području cjelovite jugoistočne Europe, na neki način manjinske etničke skupine, te da bi ih se takvima valjalo i smatrati.

Ta se *regionalna raznolikost* ne odnosi samo na jezik, vjeru i narodnost – ona prožima sveobuhvatnu geopolitičku povijest jugoistočne Europe, prethodeći čak i raskolu istočnog i zapadnog rimskog carstva. Kasnije su Austro-ugarsko i Otomansko carstvo utjecali na gotovo sve dijelove regije uzrokujući podjele, (ponovna) ujedinjenja, utječući na vazalske zavisnosti i raznolikost. Gledati na regiju tijekom druge polovice 20 stoljeća kao na homogenu cjelinu u političkom i ideološkom smislu, «greška je koja se temelji na neznanju». Bivša je Jugoslavija kao zemlja koja «ne pripada ni istoku ni zapadu» bila iznimno decentralizirana i sama po sebi raznolika. Od polovice šezdesetih godina bila je više povezana sa zapadom (s više od milijun radnika zaposlenih u inozemstvu) nego s istokom. Albanija koja se nalazi na jugozapadu poluotoka je bila izolirana do kasnih osamdesetih, dok su Bugarska i Rumunjska pripadale «istočnom bloku» a Moldavija je bila dijelom Sovjetskog saveza. Politički gledano, Grčka je s južne strane Balkana tvorila prvu granicu prema zapadu.

Istovremeno je važno – u smislu dugotrajnije politike i strategije – «na južni Balkan sinoptički gledati kao na cjelinu»¹. Nema smisla interese svake zemlje razmatrati pojedinačno, odvojeno od drugih. Nema smisla nastojati smirivati svaku zemlju ili svaku etničku skupinu, ohrabrujući je da ostvari sve svoje ustavne i teritorijalne ambicije, budući da iste imaju tendenciju biti uzajamno isključive – te se tako nakon rješavanja jednog skupa problema pojavljuje drugi. Na primjer, na Kosovo se ne može gledati kao na izoliran teritorijalni problem: treba uzeti u obzir presudne veze (sa Srbijom, Crnom Gorom, Makedonijom i Albanijom, na primjer).

Na isti je način naivno jednostavno zastupati pravo svakog balkanskog djeteta na obrazovanje prihvatljive kvalitete i trajanja. Pristup, pravednost, jezik obuke, kvaliteta – *o svemu se tome mora pregovarati* na delikatan i strpljiv način, uz duboko razumijevanje često bolnih i krvavih okolnosti koje su utjecale na razvoj svake od tih zajednica.

Obrazovanje u jugoistočnoj Europi

Analiziranje obrazovanja u zemljama koje prolaze kroz gospodarsku i političku transformaciju, delikatna je zadaća. Kao prvo, lako je identificirati probleme i dileme univerzalnog karaktera, od značaja gotovo svagdje, a koje ne donose ništa novo u odnosu na

¹ Katarina Tomasevski (poseban izvjestitelj o pravima na obrazovanje UN-a). Pravo na obrazovanje. Preliminarno izvješće podastrijeto komisiji UN-a za ljudska prava 1999. god.

prijašnje preglede obrazovnih sustava. Kao drugo, većina je potrebnih promjena toliko skupa da je samim time u ovom času neizvediva. Stoga je najvažnije dati preporuke i prijedloge koji su u skladu s postojećim mogućnostima i strukturom svake od zemalja.

Najvažnija poruka koja se proteže kroz svih deset studija jest da su neki *problemi* zajednički čitavoj regiji (nizak udio bruto nacionalnog dohotka namijenjen za obrazovanje, niske plaće učitelja, siromaštvo koje pogađa djecu, preopsežni programi, propadanje materijalne osnove, itd.) ali isto tako da *za te probleme nema zajedničkih rješenja*. Raznolikost između sustava i unutar njih prevelika je. Neki od njih koji su usko povezani jezikom, poviješću i kulturom (Rumunjska i Moldavija) mogu i nalaze načina za ostvarivanje prekogranične suradnje, no ne bi trebalo olako pretpostaviti da je «regionalna politika» moguća.

Općenito gledano, krajem osamdesetih godina obrazovni sustavi u većini zemalja jugoistočne Europe bili su dobro razvijeni, dok bi se na probleme koji su iskrsnuli tijekom nemirnog tranzicijskog perioda trebalo gledati kao na nazadovanje u odnosu na u biti čvrstu polaznu točku. Ni u kom slučaju se ne radi o zemljama koje ne posjeduju obrazovnu tradiciju i stručnost, već zemljama suočenima s ozbiljnim problemima kojima je stoga potrebna potpora.

Nakon Drugog svjetskog rata sve su zemlje jugoistočne Europe promijenile svoj obrazovni sustav, većinom, ali ne i u potpunosti, pod sovjetskim utjecajem. Najčešći cilj je bio smanjivanje nepismenosti te proširivanje osnovnog obrazovanja s 4 na 8 godina. Nedvojbeno je da su novi sustavi bili izrazito ideološki orijentirani. Pojavila su se najmanje tri određena modela: albanski, jugoslavenski i sovjetski. Pohađanje četverogodišnje zanatske škole postalo je uobičajeno, dok su srednje stručne škole kao i praksa, različito ustrojene u sva tri modela, bile povezane sa socijalističkom industrijskom cjelinom.²

Tematska ispitivanja

Pregled deset obrazovnih sustava uključenih u studiju OECD-a ima tematsko obilježje, jer je osvrt bio usmjeren na određena područja. To su (1) sadašnji status sustava – upravljanje, administracija, financiranje te glavne reforme; (2) pitanja pravednosti i dostupnosti; (3) rani odgoj i skrb; (4) pitanje kvalitete, u odnosu na standarde, nastavni plan, metode podučavanja i učenja, udžbenici i materijali, te ishodi učenja. Svaki pregled pokriva ta četiri glavna područja, te za svaku zemlju daje specifične preporuke. No, tijekom sakupljanja i analiziranja materijala za osvrt pojavio se velik broj važnih pitanja koja je valjalo uključiti u osvrt. Stoga većina njih pokriva i pitanja stručnog obrazovanja, srednjeg obrazovanja, te obrazovanja djece s posebnim potrebama.

Namjera tih tematskih osvrta *nije* preuzeti ulogu sveobuhvatnih osvrta OECD-a koji su na temu obrazovne politike već učinjeni u mnogim zemljama. Njihova je namjena da se njima koriste stvaratelji politike uključeni u rad Pakta o stabilnosti, te da pridonesu širenju obrazovne zajednice u svrhu rasprave, debate i moguće suradnje.³

² Vidi Pavel Zgaga, op. cit., za detaljniji opis uvođenja Strukovnog obrazovanja u Jugoslaviji, sedamdesetih i osamdesetih godina. Opće obrazovanje je zanemareno, a tradicionalna gimnazija je ukinuta.

³ Tematski su osvrta dostupni na linku www.oecd.org/els/emerging/education. Kliknite na “Documentation” te na “Working papers”.

Četiri obilježja

Svaki obrazovni sustav može se sagledati i djelomice ocijeniti u svjetlu četiri osnovna obilježja: raspoloživosti obrazovanja (propisi, novčana sredstva, mreža školskih ustanova); dostupnosti (i pravednost u odnosu na pružanje prilike svima); prihvatljivosti u odnosu na kulturu i kvalitetu; te prilagodljivosti pri promjeni okolnosti i individualnih potreba.⁴ Ova četiri obilježja uzeta su u obzir prilikom izrade 10 tematskih osvrtâ OECD-a.

Je li obrazovanje raspoloživo ?

Općenito govoreći, odgovor je «da». Visok postotak onih koji podliježu obveznom školovanju pohađa školu; no, broj kvalificiranih učitelja prebrojan je u odnosu na učenike (omjer učenik: učitelj može biti i tako nizak kao 10:1). Mreža školskih ustanova uglavnom još postoji usprkos ratnim razaranjima, vremenu i pomanjkanju održavanja. Drugim riječima, gotovo svako dijete u dobi kad je obvezno pohađati školu naći će mjesto u obližnjoj školi, a u njoj kvalificiranog učitelja koji raspolaže materijalima i udžbenicima potrebnim za nastavu.

No slika nije ujednačena. Novčana su sredstva oskudna, zbog (općenito gledano) postotka koji je iz bruto nacionalnog dohotka namijenjen za obrazovanje, a koji je prilično ispod prosjeka OECD-a. Neke su škole zbog stalnog pada nataliteta toliko male da nisu u mogućnosti održati se na životu. Istovremeno su, zbog načina zapošljavanja i «navale na gradove» mnoge gradske škole prenatrane i prisiljene raditi u dvije, pa čak i tri smjene.⁵ Kao rezultat toga, ozbiljno su narušeni vrijeme poučavanja i «prilika za usvajanje gradiva» i to u vrijeme kada novi nastavni planovi i zahtjevniji standardi nameću suprotno. Infrastruktura (zgrade, udžbenici, materijali, oprema, grijanje tijekom zime) često je nedostatna, osobito u ruralnim područjima. Decentralizacija i financijske reforme nisu uvijek donijele više novčanih sredstava lokalnim školama, a odgovornost koju imaju u odnosu na provođenje visoko kvalitetnog srednjoškolskog programa je slaba.

Je li obrazovanje dostupno?

Ponovno, općenito govoreći, s rezervom bismo mogli reći «da»⁶. No ipak bi se mogle dati sljedeće primjedbe:

- *Sudjelovanje* (upisi, pohađanje, kontinuitet) nije onakvo kakvo bi trebalo biti, osobito nakon završetka obveznog školovanja (srednja škola) i na razini predškolskog odgoja. Postotci su u padu, možda ne dramatično (osim u predškolskom odgoju) no pad je postojan, čak i na razini obveznog školovanja. S kojim se tu preprekama susrećemo? Mogućnost preranog «otpadanja» uslijed povećane selekcije ne smije se odbaciti.
- *Opstanak*: veći broj djece ranije napušta školu. Prekid školovanja i neredovito pohađanje škole tijekom obveznog školovanja predstavlja sve veći problem. Broj djece koja pohađaju srednju školu manji je od broja djece u zemljama članicama OECD-a.

⁴ Vidi Tomasevski, op.cit. za opširniju analizu

⁵ Jedna je od posjećenih škola u Srbiji radila u četiri smjene zbog jezične raznolikosti i velikog broja izbjegličke populacije

⁶ Svaki od 10 osvrtâ pokriva pitanja dostupnosti i pravednosti, te bi ih trebalo uzeti u obzir

- Broj upisanih u srednjoškolske ili visokoškolske ustanove čvrsto je i jasno određen *obiteljskim prihodom*. Pristup školama više kvalitete i sveučilištima sve više ovisi o plaćanju «neformalne» upisnine i mita.
- Što se pak *spolne pripadnosti upisanih* tiče, općenito gledano, postoji ravnoteža (naslijeđena iz prijašnjeg sustava); u srednjoškolskom obrazovanju, u nekim zemljama, na neke je smjerove upisano više učenika ženskog spola. Naša su ispitivanja pak pokazala postojanje dviju manjinskih skupina koje se dosljedno nalaze na dnu društvene i obrazovne ljestvice:
- Prvu skupinu čini populacija *Roma (Cigana)*. Oni ne samo da su suočeni sa uobičajenim problemima svake etničke manjine, već su često i predmet hotimičnih neprimjerenih postupaka, nepravde, izopćenja i nasilja, čak i na onim područjima gdje čine veliku etničku manjinu kao što je slučaj u Bugarskoj, Mađarskoj i Rumunjskoj.
- Drugu skupinu čine djeca i mladež s *posebnim obrazovnim potrebama*. Izraz «defektologija» koji se tradicionalno koristi u jugoistočnoj Europi u vezi s obrazovnim odredbama za djecu s posebnim potrebama, jasno odražava tendenciju usmjerenja na «nedostatak» (koji se može popraviti), a ne na dijete i vrijednosti koje ono ima kao ljudsko biće. Nasreću manje je djece nego prije institucionalizirano⁷, a tim OECD-a je primijetio rastuću svijest o potrebi integriranja djece s posebnim potrebama, koliko je to moguće, u glavni sustav obrazovanja. No ipak, još se mnogo toga mora učiniti na području osposobljavanja učitelja i javne prihvaćenosti takve djece. Naša je preporuka da se tim pitanjima svakako da prednost. Međunarodno iskustvo može biti od pomoći.
- Tim je primijetio da se naglasak više stavlja na politiku selekcije (osobito u slučajevima uglednih škola) nego li na princip *obrazovanja namijenjenog svima*. Razumljiv je osjećaj ponosa pri uspostavljanju visokih prijemnih standarda, no premalo se pažnje posvećuje sudbini mladih ljudi koji nemaju sreću upisati se; onima koji nisu dovoljno pametni ili bogati da bi bili primljeni u kvalitetne škole. Te se škole uglavnom nalaze u gradskim sredinama, te je upitna njihova dostupnost djeci iz ruralnih područja.
- Pristup radnim mjestima i upis na sveučilišta također je obilježen nejednakošću, i prepreka je onima iz manje imućnih sredina. Plaćanje obrazovanja, osobito obrazovanja trećeg ciklusa, sve je učestalije i očit je uzrok nepravednosti.

Je li obrazovanje prihvatljivo?

Kvaliteta obrazovanja, koja je nekada bila visoka i uživala ugled, u prošlom je desetljeću pala. Kronično nedostatno financiranje kao i raskoli i sukobi u regiji uzeli su svoj danak. Razlika između «dobrih» i «loših» škola je sve veća, pri čemu užurbana decentralizacija koja je uslijedila nakon devedesetih godina i prenošenje odgovornosti za obrazovanje na lokalnu razinu nije bilo od pomoći. Očito je da su neke lokalne zajednice u mogućnosti pružiti bolju kvalitetu obrazovanja od drugih, više zahvaljujući geografskoj slučajnosti nego politici pravednosti namijenjenoj svima.

7

- Većina sustava ad hoc rješenjima sanira pomanjkanje financijskih sredstava. Najčešće se (1) tijekom zime škole zatvaraju zbog nedovoljnog grijanja (2) odgađaju veći popravci i zanemaruje održavanje (3) odgađaju isplate učiteljskih osobnih dohodaka ili plaćanje režijskih troškova (4) smanjuju nastavni sati, znatno ispod prosjeka OECD-a i (5) troškovi formalno ili neformalno prebacuju na obitelji, bez obzira na pravednost takvog postupka u odnosu na sve.
- Dodatna pitanja koja se odnose na kvalitetu jesu: (1) kvaliteta nastavnog plana koji je i nadalje preopširan i «pretežak» za većinu učenika; (2) krut pristup podučavanju i učenju, s naglaskom na usvajanje velikih količina činjeničnog znanja, za razliku od razvijanja sposobnosti (3) nedostatak visokokvalitetnog materijala za učenje, kao što su udžbenici i dodatni materijali *propisani standardima*; (4) nedovoljno obrazovanje učitelja unutar kuće, kao što je na primjer standardima propisano podučavanje i učenje, te davanje podrške djeci s posebnim potrebama unutar redovnih razreda.

Sustavi nadzora kvalitete neprimjereni su ili jednostavno nepostojeći. U najboljem slučaju učitelji drže kako je njihova dužnost «ispredavati sadržaj nastavnog plana u vremenu koje je za to predviđeno satnicom», malo se pažnje posvećuje onome što učenici u stvari nauče i onome što su u mogućnosti usvojiti. Nužan je osnovni preokret iz filozofije «podučavanja» prema filozofiji «učenja». Ne postoji opsežan, kvalitetan sustav nadzora koji bi se temeljio na standardima. Potrebno je ojačati sustav podrške i inspekcije škola, kao i sustav procjene rezultata učenja koji se temelji na standardima.

Je li obrazovanje prilagodljivo?

Sve zemlje uključene u ispitivanje, u prošlom su desetljeću prošle kroz duboke društvene, gospodarske i političke promjene, a mnoge od njih još uvijek se bore s nestabilnom i nepostojanom političkom klimom. Štoviše, «materijalna osnova» obrazovnog sustava oskudna je i trošna, a malo je vjerojatno da će kratkoročno gledano doći do poboljšanja.

Kako se obrazovni sustav može «prilagoditi» promijenjenim okolnostima, osobito u situaciji kada su novčana sredstva ograničena? Kako takav sustav može biti od koristi djeci čija će budućnosti biti sasvim drugačija od one koju su imali njihovi roditelji?

Uzevši sve u obzir, osvrti pokazuju da obrazovni sustavi zemalja jugoistočne Europe ulažu hvale vrijedne napore, no da im nedostaje dosljedna strategija kako bi se uhvatili u koštac s novim zahtjevima s kojima su suočeni. Oni uključuju:

- Promjene u populaciji i strukturi zaposlenika, pa su stoga neki tipovi zanimanja traženiji od drugih (to se osobito odnosi na problem stručnog srednjeg obrazovanja i obrazovanja odraslih);
- Decentralizacija i pitanja pravednosti, na primjer nedavno potpisana prava *sve djece* (posebne potrebe, manjine) na istovjetnu razinu obrazovanja;
- Relevantnost za tržište rada i povezanost s njim; srednje stručno obrazovanje, obrazovanje odraslih te doškoloavanje;
- Veća dostupnost predškolskom odgoju i skrbi, osobito za ugroženo stanovništvo kako bi se u slučaju poteškoća što prije moglo reagirati;

- Bolje shvaćanje ljudskih vrijednosti i prava djece s posebnim obrazovnim potrebama;
- Veća očekivanja i interes za srednjoškolsko i visokoškolsko obrazovanje, te cijeloživotno učenje;

Nekoliko zemalja uključenih u ispitivanje sada radi na dugoročnim strategijama kako bi rješavalo ova i druga pitanja. «Bijeli dokumenti» i «strateški dokumenti» su u pripremi, a na neki je način cilj tematskog osvrta OECD-a da pridonese njihovoj formulaciji tako što će omogućiti da se kroz raspravu usporede sustavi raznih zemalja.

Glavni rezultati studije CEPS-a

*Podaci*⁸

U jesen 2000. i 2001. godine, Centar za studij obrazovne politike (CEPS, Sveučilište u Ljubljani) proveo je projekt “Podrška tematskom osvrta na nacionalnu politiku obrazovanja u jugoistočnoj Europi” koji se temelji na sporazumu sa Europskom zakladom za obuku te je dio OECD-ovih «Tematskih osvrta na obrazovnu politiku». Studiju CEPS-a (sveukupno 11 izvješća) zajedno su izradili istraživači CEPS-a i stručnjaci iz svakog od obrazovnih sustava⁹ uključenih u osvrte OECD-a.

Sakupljanje podataka predstavljalo je određen problem. U nekim zemljama regije - osobito onima pogođenim ratom, uništene institucijske mreže, promjene populacije, velike migracije kao i uništeni arhivski podaci bili su teško dostupni ili gotovo nedostupni. Osim toga, rijetki su stručnjaci osposobljeni za sakupljanje podataka i njihovu analizu, a u većini slučajeva primjerena im obuka nije ponuđena već duže vrijeme.

Stoga, temeljeći se na iskustvima CEPS-a, postoji jasna potreba za programe podrške usmjerene na razvijanje vještina sakupljanja podataka i promatračkih sposobnosti u svim zemljama regije. Takav bi program podrške bio učinkovitiji kada bi bio povezan s vladinim ustanovama (npr. Statističkim uredima), ili nekim nevladinim organizacijama koje su već u tom smjeru pokrenule značajne nacionalne projekte.

⁸ Vidi Pavel Zgaga, “Stanje obrazovanja na području jugoistočne Europe”: Konačno izvješće projekta “Podrška tematskom osvrta na nacionalnu politiku obrazovanja u jugoistočnoj Europi” OECD-a (Izvješće priređeno za Europsku zakladu za obuku, Torino.) Ljubljana: Centar za studij obrazovne politike, Sveučilište u Ljubljani, ožujak 2002. Dokumentacija svih projekata CEPS-a dostupna je na web stranici <http://www.see-educoop.net>

⁹ Uključeni istraživači: Dr. Dukagjin Pupovci (Kosovo), Suada Numić (BH – Federation of Bosnia & Herzegovina), Aleksandra Gaković (BH – the Republic of Srpska), Pavli Kisi (Albania), Blagica Novkovska (FYR of Macedonia), Iskra Petrova (Bulgaria), Senka Bosner (Croatia), Nataša Živković (Montenegro), Liliana Preoteasa (Romania), Gordana Zindović Vukadinović (Serbia) and Anatol Gremalschi (Moldova). Vidi <http://pef.pef.uni-lj.si/ceps/> za detaljnije informacije.

Sakupljanje podataka za izvješće svake zemlje podijeljeno je u sedam strukturiranih skupina:

- opći podaci;
- sudjelovanje u obrazovanju;
- obrasci upisivanja i broj ustanova;
- nastavni plan;
- administracija u osnovnom i srednjoškolskom obrazovanju;
- objekti i oprema, troškovi i financiranje;
- troškovi i financiranje.

Demografija

Migracija

Podaci iz svih zemalja uključenih u istraživanje CEPS-a pokazuju značajne promjene u stanovništvu, često uzrokovane velikim migracijama unutar zemlje (npr. naseljavanje gradova) i u druge zemlje, ponekad uzrokovane gospodarskim prilikama, ali često sukobima i ratom. Posljedica je rijeka izbjeglica tijekom sukoba, pojavljivanje paralelnih ili privremenih – uglavnom improviziranih – školskih mreža, no brojna su djeca također neko vrijeme bila bez obrazovanja.

Projekcije UN-ovih i OECD-ovih statističkih podataka o stanovništvu svjedoče o stalnom padu nataliteta u Europi, što u smislu gospodarskog rasta i dalje EU čini privlačnom migracijskoj radnoj snazi. No u srcu migracijske debate krije se pitanje razvoja – na koji bi način slabije razvijena gospodarstva mogla doseći razinu onih bogatijih.

Činjenica je ipak, da manji broj od 6 milijardi stanovnika zemlje migrira: prema podacima Međunarodne organizacije za migracije, samo oko 200 milijuna ljudi (3,3%) živi izvan svoje zemlje porijekla. No oni koji dolaze iz slabije razvijenih gospodarstava a koji uspiju emigrirati ili su na to prisiljeni, «skelari su bogatstva i težnji», za mnoge druge. Često je migrant iz siromašne zemlje izvor značajnih prihoda svojih rođaka. Globalna svota novčanih pošiljaka za 1998. god. procijenjena je na 52.8 milijardi USD, što je znatno *veći* iznos od onoga kojem su izvor službene donacije organizacija. U nekim zemljama jugoistočne Europe (Albanija, Moldavija) novčane pošiljke radnika migranata značajan su faktor nacionalnog gospodarstva.

Pomoć u obliku novčanih pošiljaka, može biti uzrokom razdora i sukoba u lokalnim zajednicama. Za razliku od donacija, ona utječe na tržište i teže je dostupna korumpiranim vladama. Na ovaj ili onaj način, jasno je da migranti igraju puno veću ulogu u transferu dobara od one koju bi bilo koja zapadna vlada mogla ikada igrati. Ovo je točka od važnosti za sve one koji na bilo koji način odlučuju o politici migracija.

Negativna strana migracije je naravno «odljev mozгова», osobito u doba kad natalitet dramatično pada u mnogim zemljama jugoistočne Europe, a njihovi slabo financirani obrazovni sustavi nastoje u domovini obrazovati ljudski kapital potreban naciji za budućnost. Timovi koji su radili na pregledu su imali prilike čuti cinične komentare kojima se sugeriralo da je cilj obrazovanja na Balkanu « namicanje obrazovanih kadrova za zapad» - dugoročno

gledano, to ne može biti ni u čijem interesu. Kako se stanovništva smanjuju, zemlje jugoistočne Europe morat će izgraditi strategiju zadržavanja svojih «najboljih i najpametnijih» potencijala tako što će im omogućiti da izdržavaju svoje obitelji i pomažu svoju zemlju.

Pad nataliteta

Iako je opći trend na području jugoistočne Europe u opadanju, postoje značajne razlike između zemalja, pa je tako npr. stopa nataliteta u Hrvatskoj 1999. god. bila najniža s 9.9 % (na stotinu stanovnika), dok je na Kosovu 1995. god. zabilježena stopa od 21.3%, a u Albaniji 1989. godišnja stopa od 17.2 %, pa se te zemlje nalaze među onima koje imaju najvišu stopu nataliteta u Europi.

Populacije miješanih etničkih skupina

Pitanje etničkih manjina od važnosti je i u obrazovanju. Etničke su manjine različito zastupljene, npr. u Crnoj Gori obitava 62% etničkih Crnogoraca, u Moldaviji (64%) a u Albaniji gotovo 98%. Pa ipak, nije lako steći jasnu statističku sliku. U Bugarskoj novi Statistički zakon ne dopušta sakupljanje podataka o etničkoj pripadnosti. U Republici Srpskoj te podatke je bilo nemoguće dobiti. U mnogim slučajevima dostupni podaci nisu uvijek pouzdani.

Siromaštvo

Sve veći broj domaćinstava u regiji živi u siromaštvu, osobito domaćinstva s djecom. Izravna povezanost između siromaštva i obrazovnih postignuća dobro je dokumentirana. Siromašni su suočeni s tri određena problema u obrazovanju: (1) unutar neučinkovitog sustava, siromašni su najviše pogođeni, jer je malo vjerojatno da će se ionako preoskudna novčana sredstva utrošiti na njih, (2) na troškove obrazovanja odlazi najveći dio niskih obiteljskih prihoda, osobito u brojnijim obiteljima; i (3) niska razina svijesti o prednostima koje donosi obrazovanje – u smislu zapošljavanja ili bijega od siromaštva. Siromašne obitelji imaju malo dokaza da će im žrtve koje podnose ne bi li djecu poslale u školu omogućiti bolji život.

Sudjelovanje u obrazovanju

Niska obrazovna postignuća (aktivnog) stanovništva, osobito srednjih i starijih generacija, no na područjima pogođenim ratom u posljednjem desetljeću isto se može reći i za mlađe generacije. Djevojke, žene, stariji ljudi i neke etničke skupine (npr. Romi) osobito su marginalizirani. Stopa nezaposlenosti je visoka, osobito među mladim ljudima. Škole rijetko pripremaju učenike za suočavanje s radikalno izmijenjenim tržištem rada, pa stoga i oni koji su kvalificirani ne mogu naći posao.

Struktura. Samo Rumunjska i Moldavija (2002. god.) imaju devetogodišnji obvezni sustav školovanja; sve ostale zemlje jugoistočne Europe i dalje imaju tradicionalni osmogodišnji sustav, iako se izmjene planiraju. Prosječan broj godina školovanja je nizak (uglavnom ne prelazi osam godina; ispod prosjeka je u Bugarskoj i Moldaviji; neke su pak zemlje izvijestile kako su ti podaci nedostupni).

Sudjelovanje u predškolskom odgoju je nisko, i osobito alarmantno na zapadnom Balkanu (u Rumunjskoj i Bugarskoj je situacija bolja). Na zapadnom Balkanu, u Hrvatskoj i Albaniji 35% djece je uključeno u predškolski odgoj i postotak sudjelovanja je najbolji, dok je sa samo 3% (radi se o procjeni) sudjelovanje najslabije na Kosovu.

Sve zemlje izvještavaju o visokoj stopi sudjelovanja u osnovnom obrazovanju. Stopa sudjelovanja je i tradicionalno bila visoka; čini se da je, usprkos sukobima i velikoj migraciji u nekim dijelovima regije, osnovna obvezna mreža sačuvana. Općenito gledano, ne postoje izvješća koja bi govorila o alarmantnom ispisivanju iz obveznog obrazovanja; no ipak bi se kvaliteta obrazovanja mogla dovesti u pitanje. U nekim zemljama, osobito u ruralnim područjima, djevojčicama se može desiti da se uopće ne upišu u školu ili pak da školu prestanu pohađati.

Sudjelovanje u srednjoškolskom obrazovanju je u porastu. No ipak se, osobito na području zapadnog Balkana, situacija ne može uspoređivati s drugim tranzicijskim zemljama. Znatno broj učenika koji završi osnovno obrazovanje ne nastavlja sa srednjoškolskim obrazovanjem. Srbija izvještava o najvišem udjelu onih koji nastavljaju srednjoškolsko obrazovanje (78.3 %; tri puta više je upisanih u stručne srednje škole nego u škole općeg obrazovanja), slijedi Rumunjska (69.4 %), Bugarska (67%), Makedonija (65 %) i Hrvatska (63%). Podaci za Crnu Goru nisu dostupni, no procjenjuje se da se i ona nalazi u ovoj kategoriji. Federacija Bosne i Hercegovine navodi kako je samo polovica te dobne skupine upisana u srednjoškolsko obrazovanje (56.67%); ne postoje podaci za Republiku srpsku, no omjer bi mogao biti još niži. Podaci također ne postoje za Kosovo, a prema gruboj procjeni omjer bi mogao biti sličan onom za Bosnu i Hercegovinu. Albanija (41 %) i Moldavija (39 % sa gotovo sveukupnom populacijom upisanom u opće srednje škole i samo 9 % upisanih u stručne srednje škole !) nalaze se na dnu ove ljestvice.

Karakteristično je za većinu zemalja jugoistočne Europe da je omjer učenika upisanih u opće obrazovanje niži od omjera upisanog u stručno obrazovanje (Moldavija, koja je nekada bila dijelom obrazovnog sustava bivšeg Sovjetskog saveza, je iznimka).

Općenito govoreći, udio učenika jednak je udjelu učenika. Podaci o sudjelovanju po spolovima nisu dostupni za Kosovo, no udio učenika vjerojatno je manji nego u drugim zemljama. Na razini obrazovanja koja slijedi obvezno obrazovanje, čini se da prekid školovanja postaje sve ozbiljniji problem.¹⁰

Sve zemlje izvještavaju o velikom povećanju sudjelovanja u trećem stupnju obrazovanja. Postoci upisanih na treći stupanj obrazovanja, na prijelazu stoljeća:

- Bugarska 35.0 % dobne skupine od 19 –24
- Hrvatska 31.3 % od 20 –24 god.
- Moldavija 29.0 % od 19 –22 god.
- Rumunjska 28.0 % od 19 –23 god.
- Srbija 22.63 % od 18-24 god.
- Federacija Bosne i Hercegovine 21.6 % od 19-25 god.

¹⁰ Svi su stručnjaci izvijestili o pomanjkanju pouzdanih podataka o ispisivanju iz osnovnog i srednjeg obrazovanja. Stoga se metodologija izračunavanja ispisanih učenika jednostavno temelji na broju učenika koji nisu završili školsku godinu u odnosu na sveukupni broj upisanih učenika, te ne uzima u obzir one koji nikada nisu postali dijelom sustava.

- Makedonija 21.5 % od 19 –23 god.
- Albanija 15 % 18 –23 god.

Za neke zemlje takvi podaci nisu dostupni.

Obrasci upisivanja i broj ustanova

Školska mreža, broj ustanova . Školska mreža je tradicionalno bila dobro razvijena. Ne postoje podaci ni o kakvom radikalnom zatvaranju ustanova, iako su neke zemlje očito suočene s ozbiljnim problemom izrazito niskog upisa u neke tipove ustanova, te niskog upisa u ruralnim područjima. Veličina ustanova vrlo se razlikuje: brojne su institucije s manje od pedeset učenika ili sa samo nekoliko učenika, dok su s druge strane, osobito u urbanim središtima, goleme institucije učestala pojava. Prosječan omjer učenik : učitelj je u većini slučajeva nizak. U predškolskom odgoju on varira od 7.76 (Republika Srpska) do 20.73 (Crna Gora), u osnovnim školama od 12 (Bugarska) do 21 (Federacija Bosne i Hercegovine) a u srednjim školama, općenita je pojava od 11.0:11.8 (Federacija Bosne i Hercegovine, Hrvatska) do 19 (Kosovo, ne uključujući srpske škole), stručne srednje škole od 6.5 (Moldavija) do 21 (Federacija Bosne i Hercegovine), a na sveučilištima od 10 (Bugarska) do 20 (Kosovo) te na visoko obrazovnim ustanovama van sveučilišnog sustava od 8.0:8.8 Bugarska, Moldavija) do 68.0:32.18 (Rumunjska, Srbija). Pa ipak ovdje su navedeni samo prosjeci. Kod stručnih srednjih škola i ustanova visokog obrazovanja izvan sveučilišnog sustava pojavljuju se najveće krajnosti unutar regije.

Podsustav privatnih predškolskih ustanova i škola nije posebno razvijen. U nekim zemljama takve institucije u predškolskom odgoju uopće ne postoje (Srbija, Makedonija, Crna Gora) dok ih u nekim drugim zemljama postoji tek nekoliko (Federacija Bosne i Hercegovine, Republika Srpska, Kosovo).

Obrazovanje odraslih uglavnom je neprepoznat problem u svim zemljama jugoistočne Europe. Bivši je sustav obrazovanja odraslih nestao, a u većini slučajeva se na razvoju novog ne radi. Kako ne postoji relevantno praćenje obrazovanja odraslih, podaci su potpuno nepostojeći, što je prepreka za izradu detaljne i točne dijagnoze.

Nastavni plan

Samo su se u nekim su zemljama – i to tek od kasnih devedesetih – nova kurikula počela odobravati i uvoditi u osnovno obrazovanje, opće srednje obrazovanje i neka zanimanja stručnog srednjeg obrazovanja (Bugarska, Moldavija, Rumunjska). Paralelno s tim učitelji su prošli obuku, ali čini se da je ona nedostatna, budući da im ponekad nedostaje nov primjeren materijal za podučavanje. U drugim zemljama, samo su neke manje promjene donesene u nastavnim planovima, često ograničene na ukidanje ideološkog sadržaja iz udžbenika.

Zemlje zapadnog Balkana, bi se u prvom redu trebale posvetiti *sveobuhvatnoj reformi nastavnog plana*. Valja napomenuti kako bi se reforma morala usredotočiti na okvirni kurikulum kao cjelinu, a ne na promjene dijelova nastavnog plana pojedinih predmeta.

Administracija i podučavanje u osnovnom i srednjem obrazovanju

Općenito gledano administriranje škola je kao zanimanje zapostavljeno, a sustavno obrazovanje direktora škola gotovo da i ne postoji.

Postojeće obrazovanje učitelja tradicionalno je i općenito nezadovoljavajuće. Učiteljima je pak danas više nego u prošlosti potrebna podrška. U nekim je zemljama stručno usavršavanje zaposlenih gotov nepoznat pojam, a ono što je ponuđeno često je odabrano nasumce i nedovoljno je povezano s reformama u obrazovanju. To je od osobite važnosti za (buduće) učitelje u stručnim srednjim školama.

Nedovoljno kvalificirani ili nekvalificirani učitelji i odgajatelji najčešća su pojava u predškolskom obrazovanju (30 % u Makedoniji, 21 % u Rumunjskoj i Hrvatskoj) a u osnovnom obrazovanju (19 % u Rumunjskoj i Federaciji Bosne i Hercegovine, 13.5 % na Kosovu). Udio nedovoljno kvalificiranih ili nekvalificiranih učitelja iznenađujuće je visok u stručnom srednjoškolskom obrazovanju u Moldaviji (46 %) i Rumunjskoj (13 %) kao i u visokoobrazovnim ustanovama izvan sveučilišta u Rumunjskoj (33 %).

Objekti i oprema

Nije iznenađujuće da sve zemlje jugoistočne Europe imaju ozbiljnih problema s ***objektima i opremom***. Situacija je najozbiljnija na područjima zahvaćenim ratom, osobito u Bosni i Hercegovini te na Kosovu. Popravak objekata i modernizacija opreme trebala bi biti povezana s razvojem sveobuhvatne strategije za reformu obrazovanja (posebice u odnosu na racionalizaciju školske mreže).

Troškovi i financiranje

To je bio najteži dio u studiji CEPS-a. Pouzdani podaci o troškovima i financiranju obrazovanja gotovo da i ne postoje, te je istraživački tim bio suočen s poteškoćama pri njihovom sakupljanju i analiziranju. Za svaku je zemlju bilo potrebno koristiti drugačiju metodologiju. Na Kosovu, na primjer, do sada nije postojao proračun za obrazovanje kao takav; obrazovanje se financiralo iz takozvanog «konsolidacijskog proračuna» koji uglavnom potpomažu međunarodni izvori. Predškolski se odgoj uglavnom samostalno financira.

Javno financiranje je općenito oskudno: u prosjeku 3 – 4% bruto nacionalnog dohotka, ponekad i ispod 3 %. Inozemna pomoć nije uvijek dovoljno organizirana, niti je ispravno koordinirana ili održiva.

Uglavnom su sva raspoloživa novčana sredstva upotrijebljena za financiranje osobnih dohodaka (uglavnom sva sredstva u pred - sveučilišnom obrazovanju u Rumunjskoj, 90 % ili više u Hrvatskoj, Crnoj Gori, Federaciji Bosne i Hercegovine). Sredstva namijenjena školskoj opremi (2 % ili manje u Hrvatskoj, Moldaviji, Crnoj Gori, Rumunjskoj) i investicijama (3 % ili još manje u Crnoj Gori, Makedoniji,

Republici srpskoj, Rumunjskoj i Srbiji) vrlo su oskudna. Kronični nedostatak financija postupno nagrizava kvalitetu obrazovanja, posebice u obrazovnim sustavima koji su očito računali na puno veća javna financijska sredstva.

Neki zaključci koji proizlaze iz studije CEPS-a

- ***Predškolskom se obrazovanju mora posvetiti više pažnje***, kako sa stajališta stvaranja politike tako i sa stajališta financijske podrške. Jednostavno očekivanje «gospodarskog procvata» samo će produžiti sadašnje stanje inercije. Štoviše, kako je stopa nataliteta u opadanju a broj djece u predškolskom odgoju se smanjuje, stvaraju se nove prilike za poboljšanje dostupnosti i kvalitete predškolske skrbi i razvoja.
- ***Osnovnom se obrazovanju*** najvjerojatnije pridaje najviše pažnje i dodjeljuje najviše financijskih sredstava, no ono se također mora nositi s najozbiljnijim problemima. Sve zemlje jugoistočne Europe dostigle su stupanj na kojem pristup osnovnom obrazovanju ne predstavlja glavni problem, no istinska je zadaća *kvalitetno* osnovno obrazovanje *namijenjeno svima* – uključujući i djecu ruralnih sredina, djecu manjinskih skupina, djecu s posebnim potrebama i djecu koja su društveno i emocionalno ugrožena.
- ***Opće srednje*** obrazovanje u većini zemalja jugoistočne Europe danas, čini se zauzima bolju poziciju nego stručno srednje obrazovanje i obuka. Istovremeno, škole općeg srednjeg obrazovanja (gimnazije, liceji, itd.) su na ovom području suočeni sa situacijom koja se razlikuje od situacije drugih zemalja; ne samo da postoji mogućnost općeg obrazovanja, već se često od njega očekuje da nadomjesti pomanjkanje (ili nisku razinu i kvalitetu) *stručnih srednjih škola*. Taj problem utječe na pitanja dostupnosti i pravednosti, ali i na pitanje prelaska u obrazovne ustanove trećeg stupnja.
- ***Izraz «obrazovanje trećeg stupnja» zaslužuje više pažnje i rasprave***. Uglavnom je na snazi tradicionalan način sveučilišnog obrazovanja, a postojeća sveučilišta - suočena s ozbiljnim problemima – često postaju posljednje utočište za mlade nezaposlene ljude. Nažalost to samo zaoštava problem dostupnosti, pravednosti i kvalitete. Razvoj raznovrsnog sustava obrazovanja trećeg stupnja mogao bi biti učinkovit korak unaprijed.
- Čini se da je ***obrazovanje odraslih i cjeloživotno učenje*** potcijenjeno. Visoka stopa nezaposlenosti i potpuno promijenjena industrijska struktura zahtijevaju razvoj radne snage koja bi posjedovala različite i raznovrsnije radne vještine. Dobna kupina između 35 i 50 godina života najvjerojatnije je najviše pogođena pomanjkanjem obrazovanja i prilikom za obuku. Javni su izvori prihoda gotovo presušili, a većina novih (ponovno) privatiziranih tvrtki nema ni interesa niti financijskih mogućnosti za ulaganje u obuku i razvoj programa profesionalne edukacije namijenjene djelatnicima.
- Nužno je modernizirati ***razvojni proces i obrazovanje učitelja***, u periodu prije zapošljavanja kao i u programima unutar kuće. Čitavoj su regiji na tom području potrebne moderne institucije.

- **Percepcija obrazovanja u društvu** mora se popraviti. Udio nacionalnog bruto dohotka utrošenog na obrazovanje u svim je sustavima manji – ponekad kritično manji – nego što preporučuju međunarodne organizacije. Posljedice toga su slab društveni status učitelja, loši uvjeti rada, a njihova spremnost da se upuste u obnavljanje obrazovnog sustava je upitna. No, osim poboljšanja materijalne osnove u obrazovanju, potrebno je obnavljanje (nacionalnog) obrazovanja povezati s promjenama do koji je došlo na polju javnih vrijednosti i javnog mišljenja. Otvorena i demokratska društva temelje se na pojedincima koji bi se trebali zalagati za poštivanje ljudskih prava, solidarnost, istovrsne vrijednosti, uključujući kvalitetno obrazovanje namijenjeno svima. Ti se ciljevi ne mogu postići ukoliko javno mišljenje obrazovanje izjednačava s uništenim školama bez osnovne opreme, slabo obrazovanim i slabo plaćenim učiteljima, zastarjelim nastavnim planovima, pasivnim učenjem činjenica i slabim izgledima za zapošljavanje.
- **Potrebna je nacionalna, regionalna i internacionalna kampanja** ne bi li se poboljšao položaj i ugled obrazovanja u društvima diljem regije. Mogle bi se pokrenuti različite aktivnosti: javni nastupi osoba koje uživaju ugled na regionalnoj i međunarodnoj razini, a koje bi istaknule vrijednosti obrazovanja, koje može voditi k osobnom i nacionalnom prosperitetu, promoviranje uspješnih gospodarskih i kulturnih aktivnosti koje se temelje na novim saznanjima i vještinama, itd. Planirani međusobni pregledi zemalja jugoistočne Europe mogli bi ovdje odigrati važnu ulogu u korist srednjeg stručnog obrazovanja, iako je pažnju potrebno posvetiti i drugim dijelovima sustava.
- **Izvanjsko sudjelovanje** (međunarodnih i bilateralnih donatora, nevladinih udruga) neophodno je za Balkan zbog niza razloga. Očito je da su financijska sredstva i ljudski potencijali potrebni kako bi se sanirala šteta proistekla iz rata i godina slabog financiranja tijekom prošlih režima. Veća je pak od toga potreba za **izvanjskim medijatorima**, ljudima koji su sposobni okupiti druge, voditi ih prema konsenzusu, smanjiti sukobe te se više usredotočiti na dugoročne zajedničke interese, a manje na kratkoročne nesuglasice. Za razliku od velikih međunarodnih organizacija tu su često uspješnije manje nevladine udruge koje su u izravnom dodiru sa zajednicom. Naravno, aktivnosti nevladinih udruga valja koordinirati, pažljivo pratiti te integrirati u veću razvojnu strategiju regije.

Osnovne regionalne preporuke

Imajući na umu primjedbu kako bez obzira na mnoge zajedničke probleme, u regiji postoji samo nekoliko zajedničkih rješenja, neke se opće preporuke ipak mogu dati.

- **Zajedničkim, snažnim naporima povećati udio namijenjen obrazovanju** u nacionalnim i lokalnim proračunima. Reforma financiranja obrazovnog sustava osnovni je preduvjet za daljnji napredak reforme obrazovanja na svim razinama. Potrebno je dodatno ulagati u obrazovanje. To je povezano sa sveukupnim gospodarskim rastom, no čini se da su problemi financiranja obrazovanja također povezani sa strukturom i vođenjem postojeće politike.

- *Ponovno definirati odgovornost i ojačati sposobnosti ministarstava obrazovanja te njihovu ulogu promijeniti iz «upravljanja sustavom na mikrorazini» u ulogu definiranja politike i promatranja kvalitete koja proizlazi iz jasno određenih standarda. Usmjeriti napore i sposobnosti ministarstava prema analizi politike, istraživanju i ocjenjivanju provođenja politike.*
- *Razviti sveobuhvatnu strategiju za sveukupan obrazovni sustav, utemeljenu na filozofiji učenja namijenjog svima. To uključuje djecu svih razina sposobnosti, djecu s posebnim potrebama, djecu manjinskog etničkog i jezičnog podrijetla ili djecu iz siromašnih obitelji. Voditi računa o pitanjima razvoja seoskih područja i smanjiti razlike između ruralnih i urbanih područja.*
- *S tim u vezi je i potreba za usavršavanjem menadžerskih i leaderskih vještina, nastavak usklađivanja uloge i odgovornosti na svim razinama obrazovnog sustava ne bi li se podržala decentraliziranja, pristupačnija i odgovornija škola i povezanost između ustanova. Potrebno je također poboljšati koordinaciju između ministarstava i uključenih institucija.*
- *Obratiti veću pažnju na emocionalne potrebe djece (i njihovih učitelja!) koji su traumatizirani ratom, sukobima, progonstvom i rasapom obitelji. Ni od jedne se zajednice ne može se očekivati da funkcionira normalno u nenormalnim uvjetima; pomoć stručnjaka bi mogla biti potrebna.*
- *Obnoviti i smanjiti kurikula, naglasiti integrirano i interkurikularno podučavanje. Reformirati srednje stručno obrazovanje kao i opće srednje obrazovanje, ne bi li se učenicima koji završe srednje obrazovanje omogućilo da usvoje osnovno znanje i vještine potrebne na tržištu rada i suprotstaviti se ozbiljnim problemima prekida školovanja bez važećih kvalifikacija. Pri razvijanju nacionalnih standarda i nastavnih planova u općem obrazovanju, definiranju osnovnih znanja i vještina, valja imati na umu uspješnost maturanata u odnosu na promjenjivo tržište rada na kojem će se naći po završetku školovanja.*
- *Unaprijediti formalnu profesionalnu kvalifikaciju učitelja i njihovo kontinuirano stjecanje kvalifikacija unapređivanjem i pojačavanjem obuke u periodu prije zapošljavanja i stručno usavršavanje zaposlenih. Poboljšati status učitelja i posvetiti više pažnje njihovom razvoju. Na svaki način pokušati povećati njihove osobne dohotke. Niske plaće i slaba mogućnost napredovanja u karijeri ozbiljno utječu na kvalitetu obrazovanja. Uspostaviti sustav procjene ispunjavanja dužnosti, te odgovornost za kvalitetu obrazovanja dodijeliti učiteljima i školama.*
- *Razviti suvislu nacionalnu politiku u svrhu društvene i obrazovne zaštite djece, uključujući pravedne i transparentne procedure i odluke koje se odnose na djetetovu ili učenikovu školsku karijeru. Djeci i njihovim roditeljima trebala bi biti dostupna pomoć pri pribavljanju informacija o njima primjerenim obrazovnim i društvenim mogućnostima. Na svaki način treba nastojati izbjeći isključivanje na temelju društvenih, etničkih, spolnih ili vjerskih razloga, te se valja usmjeriti na princip obrazovanja namijenjenog svima.*
- *Razviti programe kojima će se identificirati i dijagnosticirati djeca s posebnim potrebama, osigurati primjerene obrazovne mogućnosti gdje god se dijete nalazilo,*

u svom domu, redovitoj školskoj ustanovi ili ustanovi za djecu s posebnim potrebama. Osigurati obuku za učitelje djece s posebnim potrebama, kao i ciljanu društvenu podršku za djecu i obitelji rizičnih skupina.

Prijevod osigurao SEE ECN.